

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. Валери Стоилов Стоянов, доктор по психология, кат. „Психология”,
Юридически факултет на Варненски свободен университет „Черноризец Храбър”

относно дисертационен труд на тема „Семейна среда и преживяване на стрес в
юношеска възраст”

за присъждане на ОНС „доктор” по психология (педагогическа и възрастова
психология),

на **Мирена Колева Василева**

I. Общо представяне на дисертационния труд, актуалност на темата и резултати от изследването.

Социализацията и психосоциалното развитие на децата и юношите е базата върху която се изгражда психичното благополучие на бъдещите възрастни хора и социалното им поведение. Сред факторите, които имат критично значение за този процес, е семейството на юношата. Семейството е функция на обществото и взаимоотношенията в него динамично се влияят от по-широката социална среда. В тази връзка, като се имат предвид бурните социални промени през последните десетилетия, процесите на глобализация и „втурването” на информационните технологии в ежедневието на хората, изследването за влиянието на семейната среда върху стреса при юношите и психосоциалното им развитие, придобива нова актуалност. В тази връзка, дисертационният труд на Мирена Колева е посветен на *актуален* и вечен за човешката цивилизация проблем, който се отнася до настоящето и бъдещето на хората.

В структурно отношение дисертационният труд се състои от увод, четири глави, заключение, литература и приложения, разгърнати на 423 страници компютърна разпечатка. Използвани са 245 литературни източници, от които 145 на кирилица, а останалите на латиница.

В увода на дисертационния труд се заявява цел „...да се изгради и емпирично провери модел на връзката между семейната среда и преживяването на стрес в юношеска възраст.” (с. 2). На тази база надлежно са формулирани задачи, предмет и обект на изследването и хипотези.

В първата глава на дисертационния труд "Семейната среда като предмет на психологически изследвания – основни теоретични подходи" е изяснена същността на семейството и семейната среда, функциите на семейството, жизнените цикли на семейството и ролята му като фактор за личностното развитие на децата. Акцентът е върху т.н. „възпитателна функция” на семейството, дефинирана в дисертационния труд, като „неизбежна” (с. 24). Това твърдение се основа на разбирането, от една страна, за структурата на семейството като двукомпонентна – родители и деца и водещата роля на родителите във функционирането на семейството и от друга – на разбирането за механизмите на социалното учене, чрез които се усвоява и предава опита от едно поколение към следващото.

Направен е критичен преглед на основните психологични и социалнопсихологични концепции за семейството (психоаналитична концепция, транзакционален модел, теория на обмена, интеракциониски подход и системни теории за семейството). На тази основа са развити разсъждения за нормалната и дисфункционалната семейна среда, като акцентът е влиянието на семейната среда върху преживяванията и социализацията при децата. Сполучливо е направена диференциация на семействата в континуума „дисфункционалност – функционалност”. Измеренията варират от отчужденост и липса на привързаност между семейните членове, до системно оказване на подкрепа помежду им, активна комуникация и привързаност към семейството.

Като продължение на тази тема, са анализирани родителски стилове на поведение, като са представени няколко класификации. Анализирано е влиянието на различните родителски стилове (авторитарен, авторитетен и компромисен) върху психосоциалното развитие на децата.

Съществено място е отделено на конфликтните взаимодействия между родители и юноши. Идентифицирани са основни причини за конфликтите, локализиращи както у родителите, свързани с неразбиране изцяло на родителската роля, особеностите на детско-юношеската психика и динамиката в развитието ѝ, така и в особената възраст и поведението на юношите.

Във втората глава „Стрес и преживяването му в юношеска възраст” е представена същността на психичния стрес. Сполучливо е направена диференциация между теорията за биологичния стрес на Х. Селие и транзакционалната теория на Р. Лазаръс за психичния стрес, в която (втората) стреса се изследва в рамките на динамичното, двупосочно взаимодействие между индивида и средата. Изяснена е функцията на когнитивната оценка за ситуацията в която е попаднал индивидът, като

медиатор на възникващата реакция на стрес. Подчертана е ролята на т.нар. антседентни променливи за когнитивно-афективната реакция при взаимодействието на индивида със средата. В тази връзка особено внимание е отделено, от една страна, на личностни особености, като личностната тревожност, локализацията на контрола, оптимизма и др. и от друга на социални фактори – с особен акцент на социалната подкрепа. Подчертана е, предвид на целите на дисертационния труд, ролята на семейната среда с нейните характеристики, като антседентни променливи и източник на социална подкрепа (или липса на такава) за юношите при преживяване на стрес и социализацията им.

Съществено място, в отделен параграф, е отделено на проблема за ефектите на стреса, или т.нар. последици от стреса. Развити са идеи за последици от стреса на три нива – емоционално, поведенческо и биологично. Акцент е даден на депресията и ситуативната тревожност, като негативни емоционални последици от стреса.

В отделен параграф е развит и проблемът за стратегиите за справяне със стреса. Анализите се базират на класификацията на Р. Лазаръс за т.нар. проблемно-фокусирани и емоционално-фокусирани стратегии за справяне със стреса. Сполучливо и в тон с целите и задачите на дисертационния труд, е разработен проблемът за стреса от родителството и стресът в юношеска възраст. Както се подчертава в дисертационния труд, стресът от родителството оказва влияние върху отношенията родител – дете, а това от своя страна дава отражение върху личността на юношата (с. 126-134). Правят приятно впечатление задълбочените анализи за психичния стрес в юношеска възраст. Логично и аргументирано особеностите на преживяването на стрес са свързани с особеностите на юношеството като важен, динамичен и особен етап от психосоциалното развитие на индивида, с формирането на психосоциалната идентичност, самооценката, овладяването на адекватни модели за социално и интимно поведение. Логично е представен и проблемът за стратегиите за справяне със стреса в юношеска възраст. Неуспешното справяне може да доведе до непоправими последици, както в емоционален и личностен план, така и от гледна точка на социалното поведение – напр. девиантно поведение, наркомания, алкохолизъм и т.н. Целесъобразно проблемът за справянето със социалнопсихичния стрес е обвързан с взаимоотношенията в семейството на юношата и неговата (на семейството) функционалност.

Теоретичната част на дисертационния труд е разработена с разбиране на проблематиката и е показана способност за критична оценка на съществуващите модели и резултатите от емпиричната им проверка.

В трета глава е представена постановка на емпирично изследване за връзката между семейната среда и преживяването на стрес от юношите. Като изхожда от транзакционалната теория за психичния стрес на Р. Лазаръс, докторантът дефинира логичен теоретичен модел за изследване на взаимовръзката между семейната среда (нейните характеристики), преживявания стрес при юношите и последиците от стреса в психичен план. Като независими променливи в модела са посочени личностни особености (личностната тревожност и локализацията на контрола) и характеристики на функциониране на семейната среда на юношите. Като медиаторни променливи са посочени възприетият стрес и стратегиите за справяне със стреса. Като зависими променливи са посочени негативните емоционални състояния - депресия и ситуативна тревожност. На тази база надлежно са формулирани хипотезите на изследването.

В трета глава са представени психологичните инструменти за измерване. Използвани са 6 тестови методики и анкета за събиране на индивидуално-демографска информация. Прави приятно впечатление, че две от тестовите методики са адаптирани и валидизирани от докторанта за български културни условия. Това са скалата „Родителска връзка” (Parental bonding instrument) на Г. Паркър, Х. Тъплинг и Л. Браун (1979) и скалата „Семейна среда” (Family environment scale) на Р. Муус и Б. Муус (1986).

Адаптацията и валидизацията на двете методики е представена подробно. Използвана е извадка от 250 юноши (16-17 годишни). Същата извадка е тествана два пъти, с цел проверка на тест – ретест надеждността.

Адаптацията е проведена по адекватна процедура (с. 193): превод и редакция от английски на български език и обратен превод от професионални преводачи; провеждане на изследване с 250 изследвани лица (тест и ретест); изчисляване на психометрични характеристики на скалите.

Подробно са представени психометричните характеристики на скалите – средни стойности и стандартни отклонения и алфите на Кронбах за вътрешна съгласуваност на скалите, направени са експлораторни и потвърдителни факторни анализи, представени са коефициенти за тест-ретест надеждност, както и характеристики за разпределението на данните. Направени са адекватни сравнения с психометричните характеристики на оригиналните методики. Получените психометрични характеристики са напълно удовлетворителни и правят адаптираните за български условия измервателни инструменти надеждни и валидни за наши културни условия. Обработката на емпиричната информацията е направена със съвременни и добре приети в социалните науки софтуерни пакети за статистическа обработка – SPSS-19 и Amos. *Използваните за обработката процедури оценявам като адекватни на целите.*

Анализи за вътрешната консистентност и разпределението на данните за изследваната извадка са направени надлежно и за останалите методики – Въпросник за оценка на възприет стрес - PS-1, Въпросник за изследване на личностна и ситуативна тревожност на Ч. Спилбъргър, Въпросник за поведенчески прояви на депресия на А. Бек, Въпросник за предпочитани стратегии за справяне със стреса – COPE – 1, Методика за локализация на контрола, които са адаптирани за български условия от други учени.

В четвърта глава „Връзката между семейната среда и преживяването на стреса от юношите – резултати и анализ” е представен анализ на данните от емпиричното изследване. Проверката на хипотезите за медиаторни и модераторни ефекти се осъществява със структурни модели (SEM), което представлява в известна степен новост за български условия, независимо, че в развитите в научно отношение държави използването на подобни модели е вече стандарт. Чрез структурните модели се дава възможност за комплексна оценка на теоретични модели и извеждане на стандартизирани коефициенти на взаимоотношенията между променливите, както и намирането на латентни променливи. Структурните модели дават възможност и за адекватна оценка на обратните връзки, т.е. дават възможност за оценка на системни взаимовръзки.

В рамките на емпиричната валидизация на теоретичния модел, са разкрити характерът на взаимоотношенията между възприетата взаимовръзка родител-дете, семейната среда в по-широк социален контекст и възможностите на семейната среда да стимулира личностен растеж при юношите. Сполучливо докторантът постулира, че хуманизирането на социалния климат в семейството е основният път за успешна социализация и развитие на индивидуалния потенциал при юношите (с. 309).

Разкрити са влияния на личностни особености при юношите, като локализацията на контрола и личностната тревожност, върху възприетия стрес и използваните стратегии за справяне със стреса. Потвърждават се очакванията, че юношите със завишена личностна тревожност в по-голяма степен се ангажират с пасивни, емоционално-ориентирани стратегии, както и тези със завишена екстерналност. Това от своя страна увеличава интензивността на негативните емоционални състояния, като последици от стреса. Тези находки са важни както за родителите, като най-важен фактор в процеса на социализацията на юношите, така и за учители и педагогически съветници, с цел индивидуализиране на подхода към учениците.

Убедително е разкрит, чрез структурни модели, механизмът на влияние на семейната среда върху негативните емоционални състояния – депресия и ситуативна тревожност, при юношите. Това влияние е през възприетия (кумулирания) стрес в

ежедневието. Това още един път показва важността на семейната среда за психичното благополучие на юношите и целесъобразната им социализация.

Разкрити са и влияния на възприетата семейна среда и родителската връзка, през медиатор стратегиите за справяне със стреса, върху негативните емоционални състояния. Резултатите показват важността на когнитивното ангажиране при юношите (т.е. използването на активни стратегии), за намаляване на интензивността на депресията и ситуативната тревожност, както и факта, че когнитивното и емоционално дезангажиране води до засилване на интензивността на негативните емоционални състояния, а наблягането на емоциите в стресовия процес, усилва преди всичко ситуативната тревожност. Тези резултати потвърждават потребността юношите да бъдат обучавани по проблемите на стреса и умения да подбират адекватни стратегии за справянето с него.

Интерес представляват и проверките на модераторните хипотези за влияние на личностни особености при юношите, върху избора на стратегии за справяне със стреса и последиците от стреса. Резултатите от тази проверка се съгласуват с очакванията. По-екстернално ориентираните, както и тези с по-висока личностна тревожност, по-често избират пасивни стратегии, което на свой ред обуславя и по-изразени депресия и ситуативна тревожност.

Като цяло резултатите от изследването са сериозна база от знания, които активно могат да се използват от психолози, както в рамките на семейното психологично консултиране, така и от педагози и училищни психолози, при подготовка и консултиране на юношите в училище.

Като цяло емпиричното изследване е прецизно планирано и проведено, а емпиричната информация качествено обработена и анализирана. Моделът на собственото за докторанта изследване логически произхожда от анализите в първата част на дисертационния труд. Получени са научни и научно-приложни приноси, в значима област на психологическото познание, които кореспондират с потребностите на обществото.

II. Препоръки

Препоръчвам на Мирена Колева в бъдещите си научни отчети и анализи да проявява стремеж към "компресиране" на текста. Има истини, както в психологията, така и в другите науки, по които има консенсус и не е нужно във всеки научен труд да се изясняват подробно отново и отново. По мое мнение, без да загуби от научната си стойност, настоящата дисертационна разработка може да бъде съкратена като обем.

Разбира се, право на докторанта е, да представи научните си постижения по начин, избран от него.

III. Научни и научно-приложни приноси:

Цялостно дисертационният труд дава основание за формулиране на следните научни и научно-приложни приноси:

1. Направен е задълбочен, критичен анализ и обобщение на теоретични модели и емпирични изследвания посветени на същността на семейството и семейната среда, функциите на семейството, жизнените цикли на семейството и ролята на семейството като фактор за личностното развитие на децата.

2. Анализирана е същността на психичния стрес, особеностите на преживяването на стрес в юношеството и влиянието му върху формирането на психосоциалната идентичност, самооценката, овладяването на адекватни модели за социално и интимно поведение и стратегии за справяне със стреса в юношеска възраст. Анализирана е връзката между неуспешното справяне и последиците за юношите в емоционален и личностен план и от гледна точка на социалното поведение – напр. девиантното поведение, наркоманията, алкохолизма и т.н.

3. Чрез емпирична проверка на теоретичен модел е разкрит механизмът за влияние на семейната социална среда и връзката родител-дете, върху преживяваните негативни емоционални състояния при юношите. Разкрита е медиаторната функция на възприетия стрес и стратегиите за справяне със стреса. Анализирано е влиянието на личностни особености (локализацията на контрола и личностната тревожност) като модератори в този процес.

4. Адаптирани и валидизирани за български културални условия са две тестовите методики - скалата „Родителска връзка” (Parental bonding instrument) на Г. Паркър, Х. Тъплинг и Л. Браун (1979) и скалата „Семейна среда” (Family environment scale) на Р. Муус и Б. Муус (1986).

Резултатите от дисертационния труд са докладвани на различни научни форуми.

Авторефератът отговаря по съдържание и структура на дисертационната разработка.

IV. Заключение

Представената дисертация представлява цялостно и актуално изследване в значима област на психологическото познание. Научните приноси са от теоретичен и

приложно-практичен характер. Това ми дава основание да препоръчам на уважаемите членове на научното жури да гласуват за присъждане на Мирена Василева на образователната и научна степен „доктор” по психология (Възрастова и педагогическа психология).

23.04.2013 г.

Гр. Варна

Разработил рецензията:

Проф. д-р Валери Стоянов